

O TVORBI RIJEČI U
NJEMAČKOM JEZIKU

1.0 Da bi se moglo raspravljati o nekom gramatičkom pitanju, treba najprije odrediti pojmove koji se upotrebljavaju. Zato ćemo, kad govorimo o tvorbi riječi, prvo definirati pojmovni aparat kojim se služimo.¹

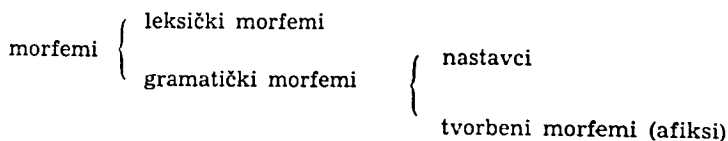
1.1 Već i onaj najobičniji i najčešći termin u raspravljanju o jeziku — riječ — nije jednoznačan pojam. U jednom značenju upotrebljavamo pojam riječ kad govorimo o dijelovima rečenice, jer svaka se rečenica može rastaviti na manje jezične jedinice, na riječi, npr. rečenica: *Zwei große Stühle sind im Zimmer* sastoji se od šest riječi. Ali neke od njih, upotrijebljene u drugim kontekstima, pojavljuju se u različitim oblicima: *groß, große, großer, größer ...; sind, ist, bin ...; Stuhl, Stuhls, Stühle ...* itd. Mi običajemo sve takve oblike promjenljivih riječi svesti na jedan »osnovni oblik«: *große, großer, größer ...* na flektirani oblik pridjeva *groß*; *sind, ist, bin ...* na infinitiv *sein*; *Stuhl, Stuhls, Stühle ...* na nominativ *Stuhl* itd. To je termin riječ u drugom značenju, riječ kao dio vokabulara u kojem se pojavljuje u svom »osnovnom obliku«. Svaki takav »osnovni oblik« riječi sadržava uvijek ono što je svim promjenljivim oblicima zajedničko²:

groß-en	Stuhl-s
groß-e	Stühl-e
groß-er	Stühl-en
.	.
.	.
groß	Stuhl

Vidimo, dakle, da svaku takvu riječ — riječ kao dio veće jezične cjeline — možemo dalje rastaviti na manje jezične jedinice: [groß], [el], [er], [stuhl], [s], [=], [en] itd. Te jedinice nazivamo morfemima. Međutim, nemaju svi morfemi u jeziku jednaku funkciju. Rastavimo li riječ *Vergrößerung* na njene sastavne dijelove: [groß], [ver], [er], [=], [ung], vidimo da morfemi [ver], [er], [=], [ung] imaju drukčiju funkciju i značenje nego morfemi [groß], [stuhl] itd. s jedne strane i [el], [s], [en] itd. s druge strane. Prema tome, razlikujemo morfeme koji imaju leksičko značenje: [groß], [stuhl], [sein] itd. i morfeme koji nemaju tog značenja, ali imaju neku gramatičku funkciju. Budući da kod gramatičkih morfema razlikujemo one pomoću kojih tvorimo različite oblike jedne riječi, npr. [s], [el], [=], [en] itd. u deklinaciji imenica i takve kao što su npr. [ver], [ung] itd. koji služe proširivanju nekih leksičkih morfema pri tvorbi novih riječi, možemo tu podjelu shematski prikazati ovako:

¹ Morfološki opis koji se daje u ovom članku temelji se uglavnom na spoznajama američke strukturalne lingvistike. Usp. npr. John Lyons: *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1969, str. 180—206; H. A. Gleason: *An Introduction to Descriptive Linguistics*, New York 1966, str. 51—110.

² To, dakako, ne vrijedi potpuno za one oblike koji se tvore supletivno: *bin, sind, ist, war ...*; njih povezuje zajedničko značenje, a ne zajednički oblik.

Prema tome, razlikujemo ove vrste morfema:

klasa leksičkih morfema

(groß)
(klein)
(stuhl)
(mach)
.
.

klasa gramatičkih morfema

nastavci	tvorbeni morfemi
(es)	(ver)
(en)	(ung)
(e)	(er)
(st)	(lich)
.	.
.	.

1.2 Morfem je najmanja jezična jedinica koja ima značenje. U terminologiji moderne lingvistike govorimo o izrazu (glasovna strana jezika) i o sadržaju (značenje koje se pridružuje glasovnom izrazu). Izraz i sadržaj morfema zajednički čine jezični znak. Svaka jezična jedinica koja je veća od morfema prema tome je kompleksan znak.

1.3 Vratimo li se sada na pojam riječ, možemo reći da je to obično kompleksan znak koji sadržava više gramatičkih i leksičkih morfema (npr. *Vergrößerungsglas* sa sedam morfema: [ver], [groß], [z], [er], [ung], [s], [glas]), ali riječ može biti isto tako identična s morfemom, (npr. *groß*), dakle jednostavan jezični znak. Prema tome, ako u opisu upotrebljavamo termin riječ, moramo znati koju jezičnu jedinicu nazivamo tim imenom, jer, kako smo pokazali, on je dvoznačan: upotrebljava se i za jezične jedinice u raščlanjivanju rečenice i kao »osnovni oblik« promjenljivih riječi kako ih obično nalazimo u rječnicima. Zato je bolje upotrebljavati jednoznačno definiran pojam morfem, premda se može upotrebljavati i termin riječ, ako znamo o kojoj se jezičnoj jedinici radi.

2.0 Govorimo li o tvorbi riječi, mislimo na strukturu onih riječi u jeziku koje — uz stanovita ograničenja — sadržavaju više od jednog morfema. Svaki jezik raspolaže određenim brojem morfema, a procjenjuje se da ih u svakom jeziku ima 4 000—5 000. Pogledamo li, međutim, u koji rječnik, vidimo da, već prema opsegu, sadržava i do 100 000, pa i više natuknica. Dakle, broj riječi jednog jezika daleko premašuje broj morfema, broj jednostavnih nosilaca značenja. Taj golemi broj riječi nastaje tvorbom iz onog osnovnog inventara leksičkih i gramatičkih morfema, pri čemu djeluju dva tvorbeni postupka: kompozicija ili slaganje riječi i derivacija ili izvođenje riječi.

2.1 Pri izvođenju riječi ili derivaciji obično se jedan leksički morfem povezuje s jednim ili s više tvorbenih morfema u veću jezičnu jedinicu. Rezultat tog postupka naziva se izvedenica ili derivat. Leksički morfem koji se proširuje tvorbenim morfemom naziva se bazom. Baza nove tvorbe može biti morfem koji je već proširen nekim afiksom, dakle riječ kako je nalazimo zabilježenu u rječniku. Morfemi se povezuju po određenim pravilima, a zadatak je deskriptivne tvorbe riječi da ta pravila eksplicitno definira. To znači da deskrip-

ktivna tvorba riječi mora navesti koji se leksički morfemi povezuju s kojim gramatičkim morfemima u nove jedinice i što je rezultat takvog povezivanja. Tako npr. sufiks [er] nadodan glagolskim morfemima daje kao rezultat imenicu kojoj je značenje vršilac radnje (nomen agentis): [schreib] + [er] → *Schreiber* ili instrument kojim se obavlja radnja (nomen instrumenti): [bohr] + [er] → *Bohrer*. Tvorbeno pravilo mora također odrediti koja su ograničenja u tvorbi po jednom modelu, npr. **Tuer*, **Streiker*, **Reiser*, **Festnehmer* itd. prema glagolima *tun*, *streiken*, *reisen*, *festnehmen* koji su tvoreni po pravilu: glagolski morfem + [er], ali kao tvorba nisu mogući.

2.1.1 Izvedenica ne mora uvijek biti karakterizirana nekim afiksom. Slučajevi kao prijedlog *dank* prema imenici *Dank*, *trotz* prema *Trotz*, imenica *Gut* prema pridjevu *gut* i dr. također su izvedenice. U tom slučaju govori se o implicitnoj izvedenici ili zero-derivaciji, za razliku od derivacije s afiksima, ili o eksplicitnoj izvedenici.

2.2 Pri kompoziciji ili slaganju riječi povezuju se dva leksička morfema ili više njih u novu jezičnu jedinicu. Rezultat tog postupka je složena ili kompozitum. Leksički morfemi ne moraju biti direktno među sobom povezani, već mogu biti prošireni tvorbenim afiksima; npr. *Vergrößerungsglas* sadržava dva leksička morfema [groß] i [glas], ali je prvi proširen većim brojem tvorbenih morfema: [ver], [=], [er], [ung], [s]. Povezivanje leksičkih morfema u složenicu odvija se također po određenim pravilima, no ta je pravila mnogo teže eksplicitno navesti nego pravila tvorbe izvedenica.

2.3 Takav opis tvorbe riječi ne smije se shvatiti tako kao da se radi o povezivanju elemenata u vremenskom slijedu, najprije [schreib] i tek onda *Schreiber*, nego kao prikaz povezanosti u sistemu vokabulara kao dijela jezika i, uopće, u sistemu jezika kao cjeline. Čovjek, naime, ne vlada jezikom tako da poznaje sve rečenice i izričaje nekog jezika te ih onda, kad ih čuje od sugovornika, prepoznaje i razumije, nego tako da vlada osnovnim jezičnim jedinicama toga jezika i pravilima za njihovo povezivanje u veće jedinice. Na taj je način sposoban da razumije i takve riječi i rečenice koje još nikad nije čuo. Ta je sposobnost potrebna zato što je broj mogućih rečenica u jeziku veoma velik (teoretski beskonačan), pa ih ne bi bilo moguće sve držati u pamćenju.³

3.0 Veza izraza i sadržaja u morfemu je proizvoljna, arbitrarna. Nema nikakve unutrašnje nužnosti po kojoj bi se određeno značenje povezivalo s određenim slijedom glasova. Kada, međutim, takva veza jednom bude uspostavljena, onda je ona za sve članove jezične zajednice obvezatna. Nitko ne može tu vezu svojevóljno razriješiti ako želi sudjelovati u procesu komunikacije.⁴ Drugim riječima, mi ne možemo po glasovnom obliku riječi zaključiti što je njezino značenje, to značenje moramo poznavati. Čak se ni kod onomatopeja ne može sa sigurnošću zaključiti što je njihovo značenje: za mađ. *kakuk*, fin. *käki*, franc. *coucou*, engl. *cuckoo*, rus. *kukuška* i hrv. *kukavica* možemo tek onda zaključiti da su onomatopeje kad znamo njihovo značenje i povežemo ga s gla-

³ Usp. Noam Chomsky: *Syntactic Structures*, The Hague — Paris 1968, str. 13, ili u formulaciji Manfreda Bierwische: »Den Kern der Theorie (tj. generativne gramatike N. Chomskoga) bildet eine ebenso einfache wie entscheidende Feststellung: Wer eine natürliche Sprache beherrscht, hat im Kopf nicht einfach eine lange Liste von Wörtern oder Sätzen aufgespeichert, sondern ist in der Lage, beliebige neue Sätze zu bilden und nie zuvor gehörte Äußerungen zu verstehen. Sprachbeherrschung ist also eine aktive produktive Fähigkeit, nicht bloß die Kenntnis einer Nomenklatur.« (Manfred Bierwisch: »Strukturalismus. Geschichte, Probleme und Methoden« u *Kursbuch* 5, 1966, str. 77—152, citirano mjesto str. 104).

⁴ Usp. Ferdinand de Saussure: *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin 1967, str. 76—93.

sanjem ptice koju te riječi označuju. Tek naknadno, dakle, konstatiramo da je ta riječ motivirana, da veza izraza i sadržaja nije arbitrarna.⁵

3.1 Drukčiji je slučaj kod izvedenih i složenih riječi. Njihovo značenje može se ustanoviti iz značenja njihovih sastavnih dijelova, njihova je veza motivirana. Poznajemo li značenje morfema [*tisch*] i [*tuch*], znamo i značenje riječi *Tischtuch*. Znamo li funkciju sufiksa [*lein*], znamo i značenje riječi *Tischlein*. Dakako, nisu sve riječi koje se na morfološkom planu mogu segmentirati u manje jedinice u tom smislu motivirane: *Fräulein*, premda se može analizirati u morfeme [*fräu*]⁶ + [*lein*], nije motivirana, jer nema isto značenje kao ostale tvorbe sa sufiksom [*lein*]. U takvom slučaju kažemo da je tvorba idiomatizirana. Takvih idiomatiziranih tvorbi ima kod složenih i izvedenih riječi mnogo i one u velikoj mjeri pomućuju pravilnosti u sistemu tvorbe. Ali unatoč tome sistem tvorbe riječi je u dovoljnoj mjeri pravilno izgrađen, jer da to nije, svaki bi član jezične zajednice imao velike teškoće da memorira golemi vokabular koji je sastavljen od samih nepovezanih različitih jezičnih jedinica. Tako dostaje relativno malen broj leksičkih morfema i afiksa te pravila za njihovo povezivanje da bi se mogla sagledati struktura prilično velikog inventara riječi nekog jezika.

4.0 Važan pojam tvorbe riječi je produktivnost. *Produktivnim* se obično smatra neki tvorbeni tip ako je po njegovu uzoru moguća *masovna* tvorba novih riječi. Takav je npr. tvorbeni tip izvedenica sa sufiksom [*ung*] kojemu je baza glagol. Od svakog glagola — uz stanovita ograničenja — moguće je napraviti glagolsku imenicu na *-ung*. *Neproduktivan* je, naprotiv, onaj tvorbeni tip prema kojem nije moguće tvoriti nove riječi. Pokuša li se, takve će tvorbe biti nerazumljive. Takav je npr. sufiks [*sal*] s glagolskom bazom. Moguće su tvorbe *Rinnsal*, *Labsal*, *Schicksal*, *Wirrsal* od glagola *rinnen*, *laben*, (*sich*) *schicken*, *wirren*. Nijedan drugi glagol ne može poslužiti kao baza za tvorbu novih izvedenica sa sufiksom *-sal*. U sredini između produktivnih i neproduktivnih nalaze se *aktivni* tvorbeni modeli. Po njihovu uzoru mogu se tvoriti nove razumljive riječi, ali ne masovno. Takav je npr. sufiks [*nis*], pomoću kojeg se od glagolske baze mogu tvoriti nove, razumljive izvedenice, ali u vrlo ograničenom broju (npr. *Bedrohnis* i *Entbehrnis* kod Heinea).

4.1 Produktivnost se može shvatiti i drukčije, ne po kvantitativnom kriteriju da je produktivno ono što je mnogobrojno, nego ono što dopušta da se tvore nove riječi koje još nisu zabilježene, ali su napravljene u skladu s pravilima za tvorbu riječi. Ispravnost takvih tvorbi teško je verificirati. Lakše je dokazati da je neki sufiks produktivan ako je riječ nova i postala upotrebljivom tek u nedavnoj prošlosti. Takav produktivan sufiks je npr. hrv. *-ište*, jer je riječ *parkiralište* nova tvorba automobilske doba, ili npr. sufiks *-njak* s primjerom *mlažnjak* kao tvorbom iz doba mlaznih aviona.⁷

5.0 Svaki leksički morfem karakteriziran je svojom pripadnošću jednoj vrsti riječi. Možemo kazati da je to integralni dio njegova značenja. Povezivanje leksičkih morfema sa sufiksima može učiniti leksički morfem jedne vrste riječi sastavnim dijelom druge vrste riječi. Svaki sufiks, naime, ako je riječ izvedena, određuje pripadnost te nove riječi jednoj od vrsta riječi. Postoje,

⁵ Za problem motivacije usp. Wolfgang Fleischer: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig 1969, str. 10–14.

⁶ Morfem (*fräu*) može se interpretirati kao alomorf, kao varijanta morfema (*frau*) ispred morfema (*lein*).

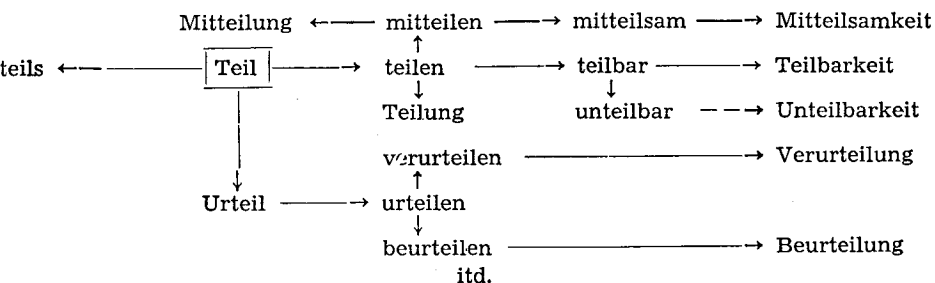
⁷ O produktivnosti usp. članak Stanko Žepić: »Gedanken zur Wortbildungslehre«, *Linguistische Berichte* 11, str. 1–7.

prema tome, sufiksi za tvorbu imenica, glagola, pridjeva i nepromjenljivih vrsta riječi. Baza takvih tvorbi mogu, po pravilu, biti sve vrste riječi. Tako se jedan morfem može naći kao baza različitih vrsta riječi:

morfem (teil)	imenica	glagol	pridjev	prilog
	Teil	teilen	teilbar	teils
	Teilung		unteilbar	
	Urteil	urteilen		
	Beurteilung	beurteilen		
	Verurteilung	verurteilen		
	Mitteilung	mitteilen	mitteilsam	
	Mitteilsamkeit			

itd.

Takav popis nekih izvedenica od morfema [teil] ne pokazuje njihovu međusobnu povezanost. Tek ako označimo kojim su redom riječi jedne od drugih izvedene, možemo dobiti približnu sliku o strukturi i o kompleksnoj građi vokabulara:

itd.

5.1 Kao morfem [teil] sposoban je i svaki drugi leksički morfem da se u manjoj ili u većoj mjeri poveže s afiksima u nove jezične jedinice ili da s drugim leksičkim morfemima tvori složenice. Sve riječi izvedene od jednog morfema čine porodicu riječi. Unutar takve porodice riječi postoje odnosi koji su ekvivalentni odnosima u drugim porodicama riječi. Tako se mogu usporediti npr. *teilen* — *teilbar* — *Teilbarkeit* s tvorbama *brauchen* — *brauchbar* — *Brauchbarkeit*, *heilen* — *heilbar* — *Heilbarkeit*, *essen* — *eßbar* — *Eßbarkeit*, *lesen* — *lesbar* — *Lesbarkeit* itd. ili *teilbar* — *unteilbar*, *brauchbar* — *unbrauchbar*, *heilbar* — *unheilbar* itd. Vidimo, dakle, da tvorbeni morfemi na isti način modificiraju značenje osnovnog morfema koji je baza nove tvorbe:

teilbar → kann geteilt werden
 heilbar → kann geheilt werden
 eßbar → kann gegessen werden

itd.

5.2 Međutim, ne mora svaki tvorbeni morfem uvijek na isti način modificirati značenje leksičkih morfema. Kod nekih se mogu ustanoviti dvije ili čak više značenjskih modifikacija:

narbig → mit Narben
 goldig → wie Gold
 wacklig → der wackelt
 zweiwöchig → zwei Wochen lang
 baldig (adjektivizacija adverb)

Za skupinu riječi koja je izvedena s istim morfološkim sredstvima i gdje sve tvorbe pokazuju istu modifikaciju značenja leksičkih morfema uobičajio se u njemačkoj lingvistici naziv semantička niša (Wortnische, Bedeutungsniische).

5.3 Ali u sistemu tvorbe riječi postoji i obratna mogućnost, da se različitim morfološkim sredstvima na isti način modificira značenje leksičkih morfema

schülerhaft → wie ein Schüler
goldig → wie Gold
sklavisch → wie ein Sklave
menschlich → wie ein Mensch
schülermäßig → wie ein Schüler

Za takvu skupinu semantičkih niša s istim značenjem upotrebljava se u njemačkoj lingvistici izraz »Wortstand«. Mi bismo u našem jeziku za grupe semantičkih niša s istim značenjem mogli uvesti termin semantička klasa.⁸

6.0 Kao što se vidi iz navedenih primjera, može se za svaku motiviranu izvedenicu (a također i za svaku neidiomatiziranu složenicu) dati njeno značenje u obliku sintagme, koja sadržava leksički morfem i još neko proširenje koje je implicitno sadržano u »značenju« afiksa: *Lehrer* → (*jemand*), *der lehrteilbar* → *kann geteilt werden*; *narbig* → *mit Narben*; *Vergößerungsglas* → *Glas, das vergrößert* itd. Svaka se, dakle, motivirana tvorba može semantički interpretirati i za nju dati njen sintaktički ekvivalent. Prema tome, može se i za svaku semantičku nišu i za svaki »Wortstand« kao veću cjelinu u sistemu tvorbe dati značenje u obliku transformacije jedinica koje su sadržane u osnovnoj tvorbi i još nekih dopunskih informacija koje nisu eksplicitno navedene u osnovnoj tvorbi:

teilbar → kann geteilt werden
heilbar → kann geheilt werden
eßbar → kann gegessen werden

ili u apstraktnom obliku:

A_{Verb} + (bar) → kann A_{Verb} Inf. Präs. Pass.

(gdje je A leksički morfem koji se proširuje afiksom).

Isto tako može se i za svaki tip složenice dati opis značenja ekspliciranjem odnosa među njenim sastavnim elementima, njenim konstituentama. Isti tip transformacije može se interpretirati kao neka vrsta semantičke niše, analogno semantičkim nišama kod izvedenica:

Tischtuch → Tuch für den Tisch
Sprachtalent → Talent für Sprachen
Mannschaftsstube → Stube für die Mannschaft

A + B → B für A

(gdje su A i B prvi i drugi član složenice, leksički morfemi koji mogu biti prošireni afiksima).⁹

7.0 Takvim opisom tvorbe riječi mogu se prikazati odnosi koji postoje među jedinicama na morfološkoj razini i složenost semantičkih odnosa koji inače u prikazu tvorbe riječi u tradicionalnim gramatikama ne dolaze do izražaja. Tamo se obično daje popis tvorbenih morfema abecednim redom i prikazuje tvorba složenica pomoću pojmovnog aparata poredbene indoevropske lingvistike. To ne znači, međutim, da prikaz tvorbe riječi tradicionalne gramatike treba odbaciti, već dopuniti novim lingvističkim spoznajama, jer je on jednostran i ne prikazuje predmet istraživanja iscrpno.¹⁰

⁸ Za pojmove *Bedeutungsnische* i *Wortstand* usp. Leo Weisberger: *Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik*, Düsseldorf 1962, str. 213–231; Wolfgang Fleischer, op. cit. str. 18–21 i 61–63.

⁹ Usp. Stanko Žepić: *Morphologie und Semantik der deutschen Nominalkomposita*, Zagreb 1970, str. 100.

¹⁰ Uz već citiranu literaturu o tvorbi riječi usporedi još:

Walter Henzen: *Deutsche Wortbildung*, Tübingen 1957.

Hans Marchand: *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*, München 1969.

Bernd Naumann: *Wortbildung in der deutschen Gegenwartssprache*, Tübingen 1972.